

دسترسی آزاد؛ راهکاری برای دیده شدن و خوانده شدن مقالات علمی

مریم صرافزاده^{۱*}

چکیده

نتایج پژوهش‌های علمی معمولاً در قالب مقالات نشریات ارائه می‌شود. اما عدم دسترسی به مقالات علمی معتبر دنیا بدلیل رایگان نبودن آنان، مانعی برای دیده شدن، خوانده شدن و استفاده از نتایج پژوهش‌هاست. نشر دسترسی آزاد با در اختیار قرار دادن مقالات علمی به صورت رایگان و رها از محدودیت‌های حق مؤلف سنتی، راهکاری برای غلبه بر این چالش است. پژوهشگران با انتشار مقالات خود در قالب دسترسی آزاد نه تنها به کاربردی شدن نتایج پژوهش‌های خود و ترویج علم کمک می‌کنند بلکه استناد بیشتری به مقالات خود جذب کرده و بر اعتبار علمی خود می‌افزایند. مدل‌های مختلفی برای انتشار به صورت دسترسی آزاد وجود دارد. از جمله انتشار مقاله در نشریات دسترسی آزاد، بارگذاری متن کامل مقالات در وبسایت‌های شخصی، شبکه‌های اجتماعی علمی و مخازن دیجیتالی و نیز انتشار مقاله در نشریات غیردسترسی آزاد که انتشار مقاله به صورت دسترسی آزاد را در صورت پرداخت هزینه آن توسط نویسنده ممکن می‌کنند. با توجه به هزینه گزاف دسترسی به پایگاه‌های اطلاعات علمی که مقالات علمی را گردآوری می‌کنند، انتشار مقاله به صورت دسترسی آزاد باید مورد توجه پژوهشگران ایرانی باشد تا دستاوردهای پژوهشی در اختیار دیگر هموطنان قرار گیرد.

کلید واژه‌ها: دسترسی آزاد، مقالات علمی، نشریات جعلی، مجلات علمی، مجلات چاپ‌ولگر، انتشار مقاله، انتشار علمی

مقدمه

در دنیا چالش‌هایی بر سر راه دیده شدن و کاربردی شدن پژوهش‌های علمی وجود دارد. به طوری که معمولاً نتایج پژوهش‌ها در عمل مورد استفاده قرار نمی‌گیرند یا این کار با کندی بسیار انجام می‌شود. شاهد آن اینکه ۱۷ سال طول می‌کشد تا فقط ۱۴ درصد از نتایج پژوهش‌های پزشکی در فرایند درمان مورد استفاده واقع شوند و ۴۳ درصد مقالات آی.اس.آی هرگز استناد دریافت نمی‌کنند (موریس، وودینگ و گرنٲ^۱ (۲۰۱۱).

پژوهش‌ها باید خوانده شوند تا در عمل مورد استفاده قرار بگیرند؛ استناد دریافت کنند و اعتبار علمی پژوهشگر و دانشگاه یا مرکز پژوهشی محل خدمت وی را ارتقا دهند. اهمیت دیده شدن پژوهش‌ها و مقالات تا آنجاست که شعار "بنویس یا بمیر"^۲ به "دیده شو یا ناپدید شو"^۳ تبدیل شده است.

یکی از موانع دیده شدن مقالات علمی که بستر اصلی انتشار نتایج پژوهش‌ها هستند، حجم فزاینده انتشارات علمی است. حجم مقالات منتشره در دنیای امروز به حدی است که پژوهشگران فرصت مرور همه مجلات حوزه تخصصی خود را ندارند و بنابراین بسیاری از مقالات از تیررس مخاطبان بالقوه خود دور می‌ماند. نتایج پژوهش‌های علمی به طور معمول در نشریات علمی منتشر می‌شود. براساس آمار سال ۲۰۱۵ حدود ۲۸۱۰۰ عنوان نشریه انگلیسی و ۶۴۵۰ عنوان نشریه غیرانگلیسی زبان علمی در دنیا وجود دارد که هر ساله حدود ۲ میلیون و نیم مقاله منتشر می‌کنند. در ایران نیز ۴۰۰۰ نشریه مجوز انتشار دارند که از این تعداد ۲۰۰۰ تای آن علمی و دانشگاهی است.

علاوه بر تعداد زیاد نشریات علمی، هزینه گزاف دسترسی به مقالات نشریات علمی که به حبس علم توسط ناشران تجاری انجامیده است نیز مانع دیده شدن مقالات علمی شده است. مقاله‌های مجله‌های علمی در زمره‌ی به‌روزترین و مهم‌ترین منابع اطلاعات علمی هستند، اما به دلیل افزایش سرسام‌آور قیمت مجله‌های علمی، دسترسی به آن‌ها فقط محدود به افرادی شده است که محل کار یا تحصیل آن‌ها استطاعت مالی اشتراک مجله‌های مذکور را دارد. پژوهشگران نتایج پژوهش‌های خود را منتشر می‌کنند تا خوانده

1- Morris, Wooding & Grant

2- Publish or perish

3- Visible or vanish

شده و در معرض نقد و داوری دیگران قرار بگیرد. عدم دسترسی به مقالات بخصوص در کشورهایی که استطاعت مالی برای اشتراک پایگاه‌های اطلاعاتی وجود ندارد مانع جدی برای خوانده شدن آنهاست. ناشران تجاری، نشر مجله‌های علمی را در اختیار گرفته‌اند و هر ساله قیمت آن‌ها را افزایش می‌دهند. سرعت رشد قیمت مجله‌ها در سال‌های گذشته چندین برابر نرخ تورم بوده است (داورپناه، ۱۳۸۶).

اشتراک پایگاه‌های اطلاعاتی علمی مانند «کلریویت آنالیتیکس یا همان آی.اس.آی سابق^۱»، «اسکوپوس^۲»، «ساینس دایرکت^۳»، «پروکوئست^۴»، «امرالده^۵»، «وایلی^۶» و امثالهم برای دانشگاه‌ها بسیار هزینه‌بر است و فقط دانشگاه‌های دارای بودجه کافی می‌توانند برخی از این پایگاه‌ها را مشترک شوند. در سال ۱۳۹۶ و تازه قبل از گرانی بی‌سابقه دلار، یکی از دانشگاه‌های دولتی ایران فقط بابت اشتراک یک ساله پایگاه اطلاعاتی ساینس دایرکت، مبلغ یک میلیارد و پانصد هزار تومان پرداخت کرده است! (صراف‌زاده و آموزگار، ۱۳۹۶).

علاوه بر هزینه گزاف، ناشران تجاری محدودیت‌هایی را نیز در استفاده از پایگاه‌های اطلاعاتی برای دانشگاه‌ها و مراکزی که مشترک پایگاه‌هایشان هستند، اعمال می‌کنند. این موارد ممنوعه در قراردادهایی که بین ناشران تجاری و دانشگاه‌ها منعقد می‌شود ذکر می‌شود. به طور مثال، دانشگاه‌ها را از اینکه مقاله‌ها را از طریق امانت بین‌کتابخانه‌ای در اختیار دیگران قرار بدهند، منع می‌کنند یا دسترسی به پایگاه‌ها را فقط بر اساس آی پی^۷ اجازه می‌دهند. برخی ناشران تجاری، در توافق‌نامه‌ای که با نویسندگان امضا می‌کنند از وی می‌خواهند تمام حق مؤلف را به آن‌ها تفویض کند به طوری که نویسنده اجازه ندارد متن کامل^۸ مقاله خود را به طور مثال، حتی در وبگاه شخصی خود در دسترس عموم قرار دهد.

1- Clarivate Analytics
2- Scopus
3- Science Direct
4- ProQuest
5- Emerald
6- Wiley
7- IP-Based
8- Full text

بحران قیمت مجله‌ها و کمبود بودجه کتابخانه‌های دانشگاهی برای خرید مجله‌ها و پایگاه‌های اطلاعاتی جنبش «دسترسی آزاد»^۱ را موجب شد. هدف دسترسی آزاد، دسترس‌پذیر کردن انتشارات علمی از طریق اینترنت در کوتاه‌ترین و سریع‌ترین زمان ممکن بدون دریافت هزینه است. اطلاعاتی که در قالب دسترسی آزاد منتشر می‌شوند، به صورت رایگان، بدون محدودیت و به طور برخط^۲ در دسترس هستند. فلسفه وجودی دسترسی آزاد این واقعیت است که تولیدات علمی منتج از پژوهش‌هایی که با بودجه عمومی و دولتی انجام شده‌اند باید برای عموم مردم در دسترس باشند چرا که بخشی از بودجه دولت از مالیات‌دهندگان یعنی همان مردم تأمین می‌شود. بدنبال جنبش دسترسی آزاد، نشریات دسترسی آزاد پا به عرصه وجود گذاشتند که مقالات خود را به صورت تمام متن و رایگان در اختیار خوانندگان قرار می‌دانند. فهرست این نشریات در پایگاه دواج^۳ موجود است.

دسترسی آزاد به اطلاعات، فرصت برابر برای توسعه اجتماعی و اقتصادی را ممکن می‌کند و فاصله فقیر و غنی را کاهش می‌دهد. با دسترسی آزاد نه تنها کسانی که از طریق اشتراک محل کار یا تحصیل‌شان دسترسی به منابع اطلاعات علمی دارند؛ بلکه هر کسی که به اینترنت دسترسی دارد، می‌تواند به مقاله‌های مورد نیاز خود دسترسی پیدا کند. دیگر علم تنها در دسترس کشورهای غنی نیست و کشورهایی مانند ایران هم که توان خرید پایگاه‌های اطلاعاتی را ندارند، می‌توانند به اطلاعات علمی دسترسی داشته باشند که خود این می‌تواند باعث توسعه و پیشرفت کشورهای فقیر شود.

البته مزایای دسترسی آزاد فقط شامل حال خوانندگان آن مقاله‌ها نمی‌شود، بلکه عموم مردم نیز به طور غیرمستقیم از آن منتفع می‌شوند. به طور مثال، بیمارانی که پزشک معالج آن‌ها به آخرین یافته‌های پژوهش‌های انجام شده دسترسی دارد، احتمالاً بهتر درمان می‌شوند.

شاید گروهی که بیش از سایرین از دسترسی آزاد خوشحال شدند، کتابداران کتابخانه‌های دانشگاهی بودند، زیرا هدف کتابخانه‌های دانشگاهی و به طور کلی همه کتابخانه‌ها، دسترس‌پذیر کردن اطلاعات برای کاربران‌شان است. اما با توجه به اینکه

1- Open access

2- Online

3- Directory of Open Access Journals

بودجه کتابخانه‌ها هر سال کاهش پیدا می‌کند، همه آن‌ها قادر به داشتن اشتراک پایگاه‌های اطلاعاتی نیستند و با دسترسی آزاد حداقل بخشی از مشکلات دسترسی به اطلاعات علمی حل می‌شود. برای همین هر ساله در ماه اکتبر کتابخانه‌های دانشگاهی هفته «دسترسی آزاد»^۱ دارند و دسترسی آزاد را جشن می‌گیرند.

مزایای دسترسی آزاد برای نویسندگان

انتشار مقاله به صورت دسترسی آزاد می‌تواند راه‌حلی برای در دسترس قرار گرفتن و دیده شدن مقالات باشد. وقتی مقالات به صورت رایگان در اختیار دیگر افراد قرار بگیرد، باعث خوانده شدن بیشتر، دانلود و استناد بیشتر می‌شود که در نتیجه باعث افزایش رتبه علمی نویسندگان آنها می‌شود. نتیجه پژوهش هاردیستی و هاگا^۲ (۲۰۰۸) نشان داده است که متخصصان سلامت روان مقاله‌ای را که به رایگان در دسترس است دو برابر بیشتر احتمال دارد بخوانند. یک مزیت دیگر، استناد بیشتر به مقاله‌هاست و در واقع انگیزه اصلی نویسندگان برای انتشار مقاله به صورت دسترسی آزاد، به حداکثر رساندن تأثیر پژوهشی آثار است. در واقع، هر چه مقاله بیشتر مورد استفاده قرار بگیرد و به آن استناد بیشتری شود، به نفع پژوهشگر است. نتایج پژوهش‌های متعددی نشان داده است که مقاله‌های دسترسی آزاد استناد بیشتری می‌گیرند. به طور مثال پژوهشی در سال ۲۰۰۶ نشان داده است استناد به مقاله‌هایی که بلافاصله در مجموعه مقاله‌های آکادمی علوم آمریکا^۳ که دسترسی به آنها آزاد است، قرار می‌گیرد، سه برابر مقاله‌های بدون دسترسی آزاد است (دالمیر و دیگران، ۲۰۰۶). پژوهش دیگری در سال ۲۰۱۶ نشان داد که استناد به مقالات دسترسی آزاد توسط نویسندگان مقالات ویکی پدیا ۴۷ درصد بیش از مقالات غیردسترسی آزاد است (تپلیتسکی و دود، ۲۰۱۷). حفظ حقوق نویسنده یکی دیگر از مزایای دسترسی آزاد است. در نشر تجاری، نویسنده مجبور است که تمام حقوق خود را به ناشر تفویض کند و حتی از بازگذاری مقاله خود در وبگاه شخصی‌اش نیز منع می‌شود.

1- Open access

2- Hardisty & Haaga

3- Proceedings of the National Academy of Science USA (PNAS)

4-Teplitskiy & Duede

بدنبال محبوبیت دسترسی آزاد، ناشران تجاری هم بخشی از مقالات خود را به شرطی که نویسنده هزینه انتشار مقاله را پرداخت کند به صورت دسترسی آزاد منتشر می‌کنند. از طرف دیگر ظهور شبکه‌های اجتماعی علمی نظیر ریسرچ‌گیت^۱ موجب شد که نویسندگان، مقالات خود را بصورت تمام‌متن در این شبکه‌ها بارگذاری کرده و برای خوانش بیشتر و تأثیر پژوهشی بیشتر در اختیار خوانندگان قرار دهند^۲.

مدل‌های نشر دسترسی آزاد

بسته به شیوه انتشار، سه نوع دسترسی آزاد وجود دارد:

الف. دسترسی آزاد سبز^۳

دسترسی آزاد سبز که به آن خود آرشیوی^۴ نیز گفته می‌شود، به معنای خود انتشاری مقاله‌ها (قبل یا بعد از انتشار) در آرشیوها، مخازن دیجیتالی^۵ و وبگاه‌هاست. به عبارت دیگر، ابتدا مقاله در مجله‌ای عادی (مجله‌ای که دسترسی آزاد نباشد) منتشر می‌شود و سپس نسخه‌ای از آن بسته به اجازه‌نامه ناشر در یک مخزن دیجیتالی بارگذاری می‌شود تا به صورت رایگان در دسترس همگان قرار گیرد. مقاله می‌تواند بلافاصله یا بعد از زمان ممنوعیتی که ناشر اعلام کرده است، آرشیو شود. به طور مثال، می‌توان متن کامل مقاله را در سامانه پژوهشی دانشگاه‌های محل کار یا تحصیل یا در شبکه‌های اجتماعی مانند «ریسرچ گیت^۶» یا «آکادمیا^۷» بارگذاری کرد. همچنین نویسنده می‌تواند مقاله خود را در وبگاه شخصی خویش قرار دهد. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که ده درصد از مقاله‌هایی که در گوگل اسکالر بازیابی می‌شوند به صورت متن کامل در شبکه اجتماعی ریسرچ گیت وجود دارند (جمالی و نبوی، ۲۰۱۵).

موافقت‌نامه حق مؤلف که بین نویسنده و ناشر منعقد می‌شود، تعیین می‌کند که کدام نسخه مقاله می‌تواند در یک فضای دیگر در دسترس عموم قرار بگیرد. قرار دادن متن

1 ResearchGate

۲- به این نوع انتشار، دسترسی آزاد سبز گفته می‌شود

3- Green open access

4- Self Archiving

5- Digital Repositories

6- Research Gate

7- Academia

کامل یک مقاله به صورت دسترسی آزاد سبز، بسته به سیاست‌ها و مجوزهای ناشران سه نوع دارد:

۱. ناشرانی که فقط به انتشار دسترسی آزاد نسخه اولیه مقاله یعنی نسخه قبل از داوری مقاله مجوز می‌دهند؛

۲. ناشرانی که انتشار دسترسی آزاد نسخه داوری شده، اما منتشر نشده مقاله را اجازه می‌دهند؛

۳. ناشرانی که نسخه نهایی و منتشر شده مقاله را اجازه می‌دهند که به صورت دسترسی آزاد منتشر شود.

اگر نویسنده بخواهد مقاله خود را در یک شبکه اجتماعی علمی مثل «ریسرچ گیت» بارگذاری کند؛ شبکه اجتماعی مذکور با اطلاعاتی که از ناشر در اختیار وی قرار می‌دهد، نویسندگان را راهنمایی می‌کند که آیا اجازه بارگذاری مقاله را دارند یا خیر و کدام نسخه مقاله مجوز بارگذاری دارد.

در واقع اجازه بارگذاری مقاله توسط نویسنده در فضاهای دیگر، بستگی به این دارد که ناشر مجله‌ای که مقاله در آن منتشر شده است، چه نوع اجازه‌نامه‌ای را صادر کرده باشد.¹

دسترسی آزاد با تأخیر²

ممکن است در وبگاه مجله‌های علمی با واژه‌ای به نام "امبارگو" مواجه شوید. برگردان فارسی این واژه ممنوعیت یا تحریم است به این معنا که برخی ناشران مجله‌های علمی، انتشار دسترسی آزاد سبز را به مدت ۶ الی ۱۲ ماه یا طولانی‌تر بعد از انتشار مقاله ممنوع می‌کنند و فقط بعد از این مدت معین است که اجازه می‌دهند مقاله به صورت دسترسی آزاد در یک وبگاه دیگر یا در وبگاه خود مجله قرار بگیرد. علت این تأخیر این است که

۱- نتایج پژوهشی (جمالی، ۲۰۱۷) نشان داده است که نیمی از مقاله‌های غیردسترسی آزاد بارگذاری شده در ریسرچ گیت توسط پژوهشگران پی دی اف نسخه نهایی ناشران است که مغایر با قانون حق مؤلف است. ناشران حق دارند که از ریسرچ گیت بخواهند مقاله‌های این چینی را خارج کند.

بیشترین فروش ناشران از شماره‌های جدید مجله‌هاست و آن‌ها نمی‌خواهند خود را از این سود محروم کنند.

مخازن دیجیتالی^۱ (واسپارگاه‌ها)

همان‌طور که پیشتر هم گفته شد، در دسترسی آزاد سبز مقاله می‌تواند در یک مخزن دیجیتالی قرار داده شود. مخزن دیجیتالی یا واسپارگاه در واقع یک پایگاه اطلاعاتی علمی است که مقاله‌ها و پایان‌نامه‌ها و سایر برون‌داده‌های پژوهشی را نگهداری می‌کند و دسترسی به آن‌ها برای همه آزاد و رایگان است. به عبارت دیگر، مخازن دیجیتالی ابزارهای گردآوری و نمایش منابع دسترسی آزاد به ویژه منابع دسترسی آزاد سبز هستند. مخازن دیجیتالی دو نوع دارند:

الف. مخازن سازمانی^۲

این نوع مخازن، اطلاعات تولید شده در یک دانشگاه یا مرکز پژوهشی خاص را گردآوری می‌کنند. برای مثال، دانشگاه «ام آی تی» مخزن دیجیتالی^۳ دارد که برون‌داده‌های پژوهشی این دانشگاه در آن گردآوری و ذخیره می‌شوند و به صورت دسترسی آزاد در اختیار همگان است. در واقع، مخازن دیجیتالی در دانشگاه‌ها، راه‌حلی برای مشکل دسترسی به اطلاعات علمی است تا دانشگاهیان بتوانند به اطلاعاتی که خود تولید کرده‌اند، دسترسی داشته باشند. مزیت دیگر مخازن دیجیتالی دانشگاه‌ها این است که دانشگاه‌ها با دسترس‌پذیر کردن تولیدات علمی خود، میزان استفاده از آن‌ها را افزایش می‌دهند که می‌تواند منجر به افزایش رتبه علمی‌شان بشود.

ب. مخازن موضوعی

نوع دیگری از مخازن دیجیتالی، مخازن موضوعی هستند که وابسته به دانشگاه خاصی نیستند بلکه مقاله‌های یک حوزه موضوعی خاص یا گروهی از موضوع‌ها را گردآوری می‌کنند مانند آرزبو^۴ که مقاله‌های دسترسی آزاد علوم و ریاضیات را گردآوری می‌کند یا ای.ال.آی.اس^۵ که ویژه منابع اطلاعات علمی در رشته کتابداری است. یک راهنما نیز

1- Digital repositories

2- Institutional repositories

3- Dspace@MIT

4- ARXIV

5- E-LIS

وجود دارد که تمام مخازن سازمانی و موضوعی دسترسی آزاد را در آن می‌توان جستجو و پیدا کرد. عنوان این راهنما اوپن دور^۱ است.

ب. دسترسی آزاد طلایی^۲

یکی دیگر از انواع دسترسی آزاد، دسترسی آزاد طلایی است که به آن مدل "انتشار در قبال اخذ هزینه"^۳ نیز گفته می‌شود. در این نوع دسترسی آزاد، مقاله بلافاصله پس از انتشار در دسترس همه قرار می‌گیرد. دسترسی آزاد طلایی دو حالت دارد:

الف. انتشار مقاله‌ها در مجله‌های کاملاً دسترسی آزاد (یعنی مجله‌هایی که تمام مقاله‌های آن‌ها به صورت رایگان در دسترس همه قرار دارد). ناشرانی چون "کتابخانه عمومی علم"^۴ (حوزه علوم) و بیومدسنترال^۵ (حوزه سلامت و پزشکی) فقط دسترسی آزاد منتشر می‌کنند و موفقیت آن‌ها سبب توجه بیشتر به دسترسی آزاد شد. فهرست مجله‌هایی که کاملاً به صورت دسترسی آزاد منتشر می‌شوند در راهنمای دواج^۶ آمده است. خوشبختانه تعداد این مجله‌ها رشد قابل توجهی داشته است، به طوری که از ۳۷ عنوان در سال ۲۰۰۲ به حدود چهارده هزار مجله در سال ۲۰۱۹ رسیده است.

ب. انتشار در یک مجله ترکیبی^۷: مجله‌ای تجاری که بخشی از مقاله‌هایش را در قبال دریافت هزینه و بخشی دیگر را به صورت دسترسی آزاد منتشر می‌کند.

تأمین هزینه انتشار دسترسی آزاد

از جمله راه‌هایی که برای تأمین هزینه انتشار مجله‌هایی که به صورت کاملاً رایگان مقاله‌ها را در اختیار خوانندگان قرار می‌دهند یا آن ناشرانی که در دسته مجله‌های ترکیبی قرار دارند و بخشی از مقاله‌ها را به صورت رایگان در دسترس خوانندگان قرار می‌دهند، عبارتند از:

الف. پرداخت هزینه توسط نویسنده

این شیوه در حال حاضر از رایج‌ترین شیوه‌هاست. تقریباً ۳۰ درصد از مجله‌های دسترسی آزاد طلایی، هزینه انتشار مقاله را از نویسنده مطالبه می‌کنند. گاهی این مبلغ توسط دانشگاه یا

1 The Directory of Open Access Repositories (OpenDOAR)

2- Gold Open Access

3 Pay To Publish Model

4- Public Library of Science (PLOS)

5 BioMed Central

6- DOAJ: Directory of Open Access Journals

7- Hybrid Journal

مرکز پژوهشی نویسنده پرداخت می‌شود. برخی مجله‌ها، نویسندگانی را که مشکل مالی دارند یا از کشورهای در حال توسعه هستند، از پرداخت هزینه معاف می‌کنند. حامیان این شیوه معتقدند که این مؤلفان هستند که با انتشار مقاله خود در جستجوی گسترش دستاوردهای علمی خود هستند و خود نیز باید هزینه آن را بپردازند.

۲. حمایت مالی سازمان‌های حامی پژوهش

گاهی هزینه دسترسی آزاد توسط سازمان‌هایی که بودجه طرح‌های پژوهشی را تأمین کنند پرداخت می‌شود. از جمله این سازمانها ولکام تراست^۱ است.

اعتبار علمی نشریات دسترسی آزاد

تردیدهایی بین نویسندگان از نظر اعتبار این نشریات وجود داشت، به طور مثال این باور غلط که نشریات دسترسی آزاد داوری نمی‌شوند اما پژوهشهای متعددی نشان داد که نشریات دسترسی آزاد بسیاری وارد نمایه نامه‌های معتبر نظیر آی.اس.آی و اسکوپوس شده‌اند. البته باید مراقب نشریات جعلی که در لباس دسترسی آزاد منتشر می‌شوند بود. در قسمت‌های بعدی مقاله درباره این نشریات توضیح داده شده است.

مجوز کپی‌تیبو کامنز

منابع دسترسی آزاد به طور معمول تابع مجوز کپی‌تیبو کامنز^۲ هستند. این مجوز برای حمایت از پدیدآورندگان آثاری ایجاد شده است که به رایگان در وب عرضه می‌شود و اجازه می‌دهد از آنها به شرط آوردن نام نویسنده/گان استفاده کنند (ناصری و صراف‌زاده، ۱۳۹۶). مقالات نشریات دسترسی آزاد تحت این مجوز هستند.

دسترسی آزاد اجباری

گاه نویسندگان ملزم می‌شوند که مقاله‌های خود را به صورت دسترسی آزاد منتشر کنند، در واقع، در این حالت انتشار به صورت دسترسی آزاد یک اجبار و نه یک انتخاب محسوب می‌شود و آن وقتی است که مقاله، حاصل یک طرح پژوهشی است که بودجه آن را یک مرکز یا سازمان حامی مالی پژوهش‌ها تأمین کرده است. مراکز حامی مالی پژوهش‌ها (از معروف‌ترین آنها ولکام تراست^۳ است) برای گسترش دانش بشر و بهبود زندگی انسان‌ها هزینه می‌کنند. با دسترسی آزاد این اطمینان ایجاد می‌شود که نتایج پژوهشی که مراکز حامی مالی پژوهش‌ها

1- Wellcome Trust

2- Creative Commons

3- Wellcome Trust

بودجه آن را تأمین کرده‌اند، توسط همگان مورد استفاده قرار می‌گیرد و بدین ترتیب بازگشت سرمایه افزایش می‌یابد. اغلب سازمان‌هایی که بودجه‌های پژوهشی را تأمین می‌کنند، یکی از شرایط اعطای بودجه را انتشار به صورت دسترسی آزاد تمام تولیدات علمی مستخرج از طرح پژوهشی اعلام کرده و نویسندگان را ملزم می‌کنند که مقاله‌های‌شان را در یک مخزن دسترسی آزاد قابل دسترس سازند. در طرح اس با شعار "علم نباید پشت دیوار پرداخت حق اشتراک محبوس بماند"، سیاستگذاران و سرمایه‌گذاران پژوهشی دوازده کشور اروپایی از جمله فرانسه، انگلستان، هلند و یک بنیاد امریکایی تصمیم دارند از سال ۲۰۲۰ بودجه انتشار فوری آثار علمی دانشمندان خود را در قالب دسترسی آزاد تأمین کنند (عمرانی، ۱۳۹۷).

نشریات جعلی در لباس دسترسی آزاد

نشریات چاپلگر یا جعلی از رهگذر نیاز دانشگاهیان به انتشار مقاله متولد شدند. جفری بیل^۱، کتابدار دانشگاه کلرادو، اصطلاح *Predatory Journals*^۲ را در سال ۲۰۱۱ ابداع کرد (باتلر^۳، ۲۰۱۳) که در فارسی معادل نشریات چاپلگر برای آن پیشنهاد شده است اما اصطلاحات نشریات جعلی و تقلبی هم برای آن به کار می‌روند^۴. این نشریات هدف علمی نداشته و فقط برای کسب سود مالی منتشر می‌شوند. داوری علمی در این نشریات دروغی بیش نیست و فقط به شرط پرداخت هزینه انتشار مقاله، آن را منتشر می‌کنند. نشریات جعلی را به دشواری می‌توان تشخیص داد چرا که با ضریب تأثیرهای تقلبی خود را معتبر نشان می‌دهند (برگر^۵، ۲۰۱۷).

نشریات جعلی، فراخوان مقاله به آدرس ایمیل دانشگاهیان می‌فرستند و با وعده چاپ سریع مقاله آن‌ها را می‌فریبند. تصویر زیر یکی از ایمیل‌های فراخوان مقاله از سوی یکی از این نشریات را نشان می‌دهد. همانطور که در تصویر می‌بینید عنوان نشریه آنقدر عام است که هر موضوعی را می‌توان در آن گنجانند. در آن از ضریب تأثیر تقلبی استفاده شده است. فراخوان

1 Jeffrey Beall

۲- در مقالات انگلیسی نام‌های دیگری نیز برای این نوع نشریات عنوان شده است از جمله:

Fake Journals, Sham Journals, Pseudo Journals, Hijacked Journals

3- Butler

۴- گاه در متون فارسی می‌بینیم که به این نشریات، عنوان "نشریات بی اعتبار" هم اطلاق شده است اما نگارنده این اصطلاح را مناسب نمی‌داند چرا که اصطلاح نشریات بی اعتبار در ادبیات وزارت علوم، برای نشریاتی به کار می‌رود که کیفیت علمی لازم برای در نظر گرفته شدن به عنوان نشریات علمی پژوهشی را ندارند اما معنی اش این نیست که همه آنها مانند نشریات جعلی هدفشان فقط کسب سود مالی است.

5- Berger

مقاله برای شماره ماه جاری داده است که معلوم است داوری علمی در کار نیست و مقالات به سرعت منتشر می‌شوند تا صاحبان این نشریه زودتر به درآمد برسند.

مجله‌های جعلی خود را مجله‌ای با دسترسی آزاد معرفی کرده و مقاله‌های خود را به صورت رایگان در دسترس قرار می‌دهند و در واقع با سوءاستفاده از نام دسترسی آزاد، طلب وجه از نویسندگان را موجه جلوه می‌دهند. مجله‌های معتبر دسترسی آزاد، در مواردی که نویسنده بضاعت مالی ندارد، وی را از پرداخت آن معاف می‌کنند اما مجله‌های جعلی دسترسی آزاد هرگز چنین چیزی را نمی‌پذیرند؛ چون کسب سود مالی تنها هدف آن‌هاست. بنابراین، وقتی مجله‌ای حاضر نشود نویسنده‌ای را از پرداخت وجه معاف کند باید به آن مشکوک بود (صراف‌زاده، ۱۳۹۶).

نتایج پژوهش جمالی مهموئی و دیگران (۱۳۹۶) نشان داده است که تنها در سال ۲۰۱۵ تعداد ۳۷۲ مقاله به قلم ۹۷۳ نویسنده ایرانی وابسته به بیش از ۷۰ دانشگاه و مؤسسه پژوهشی در مجلات چاپ‌لگر منتشر شده است که در این میان دانشگاه آزاد اسلامی با ۲۱۱ مقاله و ۴۳۷ نویسنده رکورددار است. نتیجه پژوهش دیگری (جمالی و جوان فر، ۱۳۹۳) نشان می‌دهد که در بازه زمانی سال‌های ۲۰۱۱-۲۰۱۴ تعداد ۹۶۶۵ مقاله از ایران در این مجله‌ها منتشر شده است و به طور تقریبی حدود ۴۲۹۸۲۰ دلار بابت انتشار این مقالات هزینه پرداخت شده است. پژوهش دیگری که توسط اصنافی و همکارانش انجام گرفته است به شناسایی وضعیت پژوهشگران ایرانی به عنوان هیأت تحریریه در مجلات علمی نامعتبر پرداخته است. نتایج این پژوهش نشان داد که تعداد ۶۴۹ پژوهشگر ایرانی در ۲۷۶ مجله نامعتبر به عنوان هیأت تحریریه عضویت دارند. بیشتر مجلاتی که پژوهشگران ایرانی در آن‌ها عضویت داشتند به آسیا تعلق دارد. حضور پژوهشگران ایرانی در مجلات نامعتبر روند رو به رشدی داشته است (اصنافی و همکاران، ۱۳۹۵). جمالی مهموئی و جوان فر در پژوهشی به کشف انگیزه‌های نویسندگان از چاپ مقاله در نشریات نامعتبر خارجی می‌پردازد و این نتیجه رسیده است که بیشترین انگیزه‌های نویسندگان ایرانی از چاپ مقاله در نشریات نامعتبر، قوانین حاکم بر دانشگاه مانند: لزوم مقاله بین‌المللی و دفاع و رساله دکتری و... است (مهموئی و جوان فر، ۱۳۹۳).

خوشبختانه در زمینه شناسایی نشریات چاپ‌لگر در سطح ملی و بین‌المللی اقداماتی مفید انجام گرفته است. از جمله این اقدامات در سطح ملی، اقدام وزارت علوم، تحقیقات و فناوری است

که لیستی از نشریات نامعتبر را تهیه کرده است و به صورت دوره ای به روزرسانی کرده و در اختیار دانشگاه‌ها و پژوهشگران قرار می‌دهد^۱.

INTERNATIONAL JOURNAL OF CURRENT ADVANCED RESEARCH (IJCAR)

www.journalijcar.org

2015 Impact Factor: 5.995

2016 IC Value: 83.75

UGC APPROVED JOURNAL

(UGC Journal NO:43892)

Dear Researcher

We are happy to inform you that International Journal of Current Advanced Research (ISSN-NO: 2319-6475 P: 2319-6505) is launching its next issue (March-2018). We would like to invite you to contribute your Research Paper for publication in IJCAR.

We publish

Original papers, Theory-based Empirical Papers, Review Papers, Case Reports, Conference Reports/Papers, Technology Reports, Book Reviews, Commentaries, Events and News. This journal is a Print & Online journal which provides an International Exposure to researcher.

It's our pleasure to inform you that IJCAR is an interdisciplinary journal indexed with Index Copernicus, Poland with ICV Value of 83.75 in 2016 and Scored Publication Impact Factor (PIF) of 2016: 5.995 powered by SJIF and listed in Ulrich's Periodicals Directory, Proquest, USA, Pubmed, and Google Scholar.

Kindly submit your manuscript through online submission system (<http://journalijcar.org/submit-article>) or to the mail id journalijcar@gmail.com in MS word format as attachment.

With Regards

Editorial Office-International Journal of Current Advanced Research

شکل ۱- نمونه ایمیل فراخوان مقاله از یکی از نشریات جعلی

نتیجه‌گیری

علیرغم اهمیت دسترسی آزاد در دیده شدن، خوانده شدن و استناد بیشتر به آثار علمی، بنظر می‌رسد پژوهشگران ایرانی اقبال چندانی به انتشار مقالات خود در قالب دسترسی آزاد ندارند. نتایج پژوهش صراف‌زاده و توکلی (۱۳۹۸) نشان داد که فقط ۳۰ درصد از اعضای هیأت علمی دانشگاه تهران مقالات دسترسی آزاد را به همان کیفیت مقالات غیردسترسی آزاد می‌دانند. نیمی از پاسخ‌دهندگان تاکنون مقاله‌ای به صورت دسترسی آزاد منتشر نکرده بودند؛ دسترسی آزاد بودن نشریه، اولویت آخر اعضای هیأت علمی در انتخاب نشریه برای انتشار مقاله است و عوامل دیگری همچون نمایه‌شدن نشریه در نمایه‌نامه‌های معتبر مثل کلریویت آنالیتیکس و اسکوپوس در رتبه اول و بعد از آن به ترتیب، ضریب تأثیر نشریه، سرعت داوری و انتشار مقاله در نشریه، معتبر بودن ناشر مجله (وابسته بودن آن به یک دانشگاه، ناشر بین‌المللی، انجمن

^۱ فهرست نشریات نامعتبر وزارت علوم

<http://www.msrt.ir/fa/rppc/Pages/Files/InvalidForeignPublications.aspx>

فهرست نشریات مشکوک و نامعتبر دسترسی آزاد (این فهرست توسط جفری بیل تهیه شده بود اما به دلیل

تهدیدهای ناشران چپ‌ولگر تعطیل شد)

<http://scholarlyoa.com/individual-journals/>

سایت نشریات جعلی در سایت <https://predatoryjournals.com/about/> که ادامه کار جفری بیل اما

بصورت ناشناس است تا از تهدیدها در امان بمانند

علمی معتبر)، احتمال بالای پذیرش مقاله در نشریه، تخصصی بودن نشریه، هیأت تحریریه بنام نشریه، رایگان یا ارزان بودن هزینه انتشار مقاله نسبت به دسترسی آزاد بودن نشریه اولویت دارند. قرار گرفتن "دسترسی آزاد بودن نشریه" در رتبه آخر نشان از بی‌توجهی به دسترسی آزاد و اهمیت ندادن به آن است که جای تأمل دارد. نتایج پژوهش عبدخدا و دیگران (۱۳۹۳) نیز نشان می‌دهد میزان آشنایی اعضای هیأت علمی دانشگاه علوم پزشکی تهران با دسترسی آزاد نسبتاً پایین است.

در خارج از ایران نیز بنظر می‌رسد پژوهشگران به انتشار مقالات خود در قالب دسترسی آزاد روی خوش نشان نداده‌اند. به طوری که نتیجه پژوهش برد^۱، (۲۰۱۰) حاکی از آن است که دسترسی آزاد بودن نشریه اولویت اول پژوهشگران برای انتشار مقاله نیست و عوامل دیگری مثل شهرت، تخصصی بودن، شفاف بودن فرایند داوری، نمایه شدن در نمایه‌های موضوعی و ضریب تأثیر نشریه در انتخاب آن تأثیر دارند. بسیاری از ناشران، هزینه نشر دسترسی آزاد را از نویسنده طلب می‌کنند و این مسأله را یکی از مهم‌ترین موانع تمایل نویسندگان به انتشار دسترسی آزاد دانست. نویسندگان مقالات دسترسی آزاد باید هزینه‌ای که بین چند صد تا چند هزار دلار در نوسان است به ناشران بپردازند. برخی نویسندگان از محل گزینش خود یا منابع دیگر، این هزینه را پرداخت می‌کنند. به طور مثال در آمریکا که بودجه دانشگاه‌ها را به طور عمده دولت تأمین می‌کند تأکید شده است که پژوهش‌های انجام شده با بودجه دولتی باید به صورت دسترسی آزاد در اختیار همگان قرار گیرد و همین مسأله سبب‌ساز حمایت مالی دولت از نویسندگان مقالات علمی شده است. اما در بسیاری از کشورها، برای نویسندگان گزینه‌ای برای حمایت مالی در دسترس نیست (صراف‌زاده، ۱۳۹۸). نتیجه پژوهش دالمیر^۲ و دیگران (۲۰۱۱) نشان داده است که مانع اصلی تمایل نویسندگان به انتشار مقاله دسترسی آزاد، هزینه‌ای است که باید بپردازند.

در ایران، بالا رفتن نرخ دلار و محدود بودن گزینش‌ها، مانعی برای این نوع انتشار است. اما بر این مانع می‌توان فائق آمد چرا که بسیاری از نشریات دسترسی آزاد معتبر، نویسندگان کشورهای در حال توسعه را که اعلام کنند استطاعت پرداخت هزینه را ندارند از این پرداخت معاف می‌کنند و نیز بسیاری از نشریات دسترسی آزاد از حمایت مالی دانشگاه‌ها و انجمن‌های علمی و مؤسسات حامی پژوهش برخوردارند و اساساً هزینه‌ای برای انتشار مقاله از نویسنده طلب نمی‌کنند. کشور ما همواره از عدم دسترسی به مقالات علمی به دلیل تحریم و عدم

1- Bird

2- Dallmeier

استطاعت مالی در اشتراک پایگاه‌های اطلاعاتی رنج برده است و بنابراین دسترسی آزاد به مقالات علمی برای پژوهشگران ایران یک موهبت بزرگ است. ترویج دسترسی آزاد در میان اعضای هیأت علمی دانشگاه‌های ایران باید جدی گرفته شود. تشویق اعضای هیأت علمی به انتشار مقاله در نشریات دسترسی آزاد و یا بارگذاری مقالاتی که در نشریات غیردسترسی آزاد منتشر شده است در شبکه‌های اجتماعی علمی^۱ مخازن دیجیتال^۲ و وبگاه‌های شخصی باعث خوانش و استناد بیشتر به مقالات آنان می‌شود و دسترسی به مقاله‌ای که پژوهشگر با بودجه دولتی تهیه کرده‌است را برای هموطنان امکانپذیر می‌کند. کتابداران کتابخانه‌های دانشگاهی در کشورهای توسعه یافته دنیا پژوهشگران خود را تشویق به انتشار به صورت دسترسی آزاد می‌کنند و دوره‌های آموزشی حضوری و مجازی برای اعضای هیأت علمی خود در این راستا برگزار می‌کنند. لازم است پژوهشگران ایرانی نیز از چنین آموزش‌هایی برخوردار شوند و ضمن توجه دادن آنها به انتشار مقالات خود به صورت دسترسی آزاد، آنها را از نشریات جعلی که به صورت دسترسی آزاد منتشر می‌شوند برحذر داشت.

منابع

اصنافی، امیررضا؛ پورحسین، رضیه؛ امیدنی، مریم. (۱۳۹۶). میزان همکاری پژوهشگران ایرانی در نشریات علمی نامعتبر. فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات ۲۸(۳)، ۹۳-۱۰۵.
جمالی مهموئی، حمیدرضا؛ جوان فر، سارا (۱۳۹۳). انتشار مقاله‌های ایرانی در نشریه‌های نامعتبر: انگیزه‌ها و رویکرد نویسندگان. رهیافت، ۵۶، ۵۶-۶۱.
داورپناه، محمدرضا. "ارتباط علمی، نیاز اطلاعاتی و رفتار اطلاع یابی". تهران: چاپار، ۱۳۸۶.

۱- البته با رعایت اجازه‌نامه‌ها و موافقتنامه‌های ناشران باید متن کامل مقالات را بارگذاری نمود. برخی ناشران به نویسنده اجازه می‌دهند که پی‌اف‌نهایی مقاله را بارگذاری کند؛ برخی نسخه قبل و برخی بعد از داوری مقاله را اجازه می‌دهند و برخی به هیچ نسخه‌ای از مقاله اجازه بارگذاری نمی‌دهند. برای بررسی اجازه ناشر می‌توان نام ناشر یا نشریه‌ای که مقاله مدنظر در آن منتشر شده است را در وبسایت Sherpa Romeo: <http://www.sherpa.ac.uk/romeo/index.php> جستجو کرد تا مشخص شود که آیا نویسنده مجاز است مقاله خود را در وبسایت شخصی یا شبکه‌های اجتماعی بارگذاری کند. شرپا رومئو یک بانک اطلاعاتی از سیاست‌های حق مولف ناشران و اطلاعاتی درباره خود آرشوی است

۲- همانطور که قبلاً در متن مقاله اشاره شد مخزن دیجیتالی یا واسپارگاه در واقع یک پایگاه اطلاعاتی علمی است که مقاله‌ها و پایان‌نامه‌ها و سایر برون‌دادهای پژوهشی را نگهداری می‌کند و دسترسی به آنها برای همه آزاد و رایگان است. به عبارت دیگر، مخازن دیجیتالی ابزارهای گردآوری و نمایش منابع دسترسی آزاد هستند.

صرافزاده، مریم (۱۳۹۵). آموزش دسترسی آزاد و رایگان به منابع علمی (کتاب، مقالات و پایان نامه‌ها)، فایل ویدئویی، دسترسی از: www.faradars.org/courses/fvacw95112-free-and-open-access-to-scientific-resources
صرافزاده مریم؛ آموزگار، سیما. "دسترسی آزاد؛ راهکاری برای ترویج و همگانی کردن علم". تهران: جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۶.

صراف زاده، مریم. "دسترسی آزاد" در *دائرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی*. تهران: کتابخانه ملی و مرکز اسناد جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۸.

صرافزاده، مریم؛ توکلی، مریم. "سواد انتشار علمی در میان اعضای هیأت علمی حوزه ی علوم اجتماعی و رفتاری دانشگاه تهران": ارائه شده در همایش ملی ارزیابی علم (کرمان، اردیبهشت ۱۳۹۸). صراف زاده، مریم. "نشریات جعلی را بشناسیم." *نشریه علوم و فنون مدیریت اطلاعات* ۳، ۳ (۱۳۹۶): ۲-۱۴.

عبدخدا، محمد هیوا؛ علی بیگ، محمدرضا؛ حسینی، آغافاطمه؛ راوند، سامان؛ محمدی، مسعود (۱۳۹۳). "دیدگاه اعضای هیات علمی دانشگاه علوم پزشکی تهران نسبت به جنبش دسترسی آزاد به مقالات علمی". *مدیریت اطلاعات سلامت* ۷، ۹۳۷-۹۴۴.

عمرانی، ابراهیم. «علم نباید پشت دیوارهای پرداخت حق اشتراک محبوس بماند: اخباری از دسترسی آزاد رادیکال». *سخن هفته لیزنا*. شماره ۱۷، ۴۲۲ دی ۱۳۹۷.

ناصری، الهه؛ صرافزاده، مریم (۱۳۹۶). "کرییتیو کامنز: مجوزها و دسترسی‌ها" ارتباط علمی، ۱، ۴۵ (۱۳۹۶).

Berger, M. (2017). Everything You Ever Wanted to Know About Predatory Publishing but Were Afraid to Ask. Available at: http://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1142&context=ny_pubs

Bird, Claire. 2010. "Continued Adventures in Open Access: 2009 Perspective." *Learned Publishing*, 23, no.2:107-16.

Butler, D. (2013). The dark side of publishing. *Nature*, 495(7442), 433.

Dallmeier-Tiessen, Suenje, Robert Darby, Bettina Goerner, Jenni Hypoelae, Peter Igo-Kemenes, Deborah Kahn, Simon Lambert, Anja Lengenfelder, Chris Leonard, Salvatore Mele, Eysenbach, G. (2006). "Citation Advantage of Open Access Articles". *PLoS Biology*. 4 (5): e157

Hardisty, D. J., & Haaga, D. A. (2008). Diffusion of treatment research: Does open access matter? *Journal of Clinical Psychology*, 64(7), 821-839.

Jamali, H. R., & Nabavi, M. (2015). Open access and sources of full-text articles in Google Scholar in different subject fields. *Scientometrics*, 105(3), 1635-1651.

Jamali, H. R. (2017). Copyright compliance and infringement in ResearchGate full-text journal articles. *Scientometrics*, 1-14.

Morris, Z. S., Wooding, S., & Grant, J. (2011). The answer is 17 years, what is the question: understanding time lags in translational research. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 104(12), 510-520.

Teplitskiy, M., Lu, G., & Duede, E. (2017). Amplifying the impact of open access: Wikipedia and the diffusion of science. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 68(9), 2116-2127.

Abstract

Researchers publish the results of their research in scholarly journals. Most of these journals are not free to use and demand high price of subscription which is an obstacle to access and use the papers published in them. Open Access which means free access to scholarly articles, free of charge and free of traditional copyright restrictions, is a solution to overcome this challenge. By publishing their articles in the form of free access, researchers not only help their papers to be seen and read, but also attract more citations to their articles and increase their scientific credibility. There are several models for free access publishing. These include publishing articles in open access journals, uploading full-text articles on personal websites, scientific social networks, and digital repositories, as well as publishing articles in non-open access journals that allow free access to the article if the author pays for it. Given the enormous cost of accessing scientific databases that collect scientific articles, the publication of the article as open access should be of interest to Iranian researchers in order to easily share research findings with other compatriots.

Keywords: open access, predatory journals, scholarly publishing, scholarly journals